

РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Басай О.В.,

кандидат юридичних наук,
голова Київського окружного адміністративного суду

Статтю присвячено дослідженню особливостей розвитку вчення про принципи цивільного права в Україні – від радянських часів до сучасності. Зазначається, що правонаступництва між принципами соціалістичного права і принципами сучасного цивільного права України немає, українське законодавство повернулось до принципів права, основні положення про які були розроблені ще римськими юристами.

Ключові слова: принципи цивільного права, правонаступництво, ідеологія, радянське цивільне право.

Статья посвящена исследованию особенностей развития учения о принципах гражданского права в Украине – от советских времен до современности. Отмечается, что преемства между принципами социалистического права и принципами современного гражданского права Украины нет, украинское законодательство вернулось к принципам права, основные положения о которых были разработаны еще римскими юристами.

Ключевые слова: принципы гражданского права, преемство, идеология, советское гражданское право.

The article is devoted to research features of the doctrine of the principles of civil law in Ukraine – from the Soviet era to the present. It is reported that the succession between the principles of socialist law and civil law principles of modern Ukraine there is no Ukrainian law returned to the principles of law, the main provisions of which were developed more Roman lawyers.

Keywords: principles of civil law, succession, ideology, Soviet Civil Law.

Принципи права виробляються юридичною наукою і суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї, що становлять основу правових поглядів суспільства. Питання про принципи права як такого і галузеві принципи права, зокрема, завжди привертала увагу дослідників і залишались актуальними. До цього питання звертались як дореволюційні цивілісти, так і відомі радянські вчені, воно продовжує бути предметом дискусій і сьогодні.

Сучасні дослідження вітчизняної цивілістики характеризуються все більшою увагою до основоположних понять, що становлять базові теоретичні і методологічні постулати як загальноправових (філософія права, теорія права), так і галузевих дисциплін (цивільне право). Така пильна увага пояснюється тим простим фактом, що принципи цивільного права є основою, на якій базуються всі його норми і інститути, тому вивчення і з'ясування їх суті неможливе без з'ясування даної категорії. Тривалість дискусій про правову природу принципів цивільного права обумовлює доцільність дослідження основних напрямків цієї дискусії – від минулого до сучасності.

В останні роки проблемам принципів цивільного права присвячують свої дослідження все більше вчених, серед яких С.О. Харитонов, Н.Ю. Голубева, С.І. Шимон, В.П. Паліюк, О.Г. Комісарова, Н.П. Аслянцян та інші. Проте, праця, присвячена дослідженню розвитку вчення про принципи цивільного права не так багату, що актуалізує це питання. Ми ставимо за мету цієї статті дослідити розвиток наукової думки про принципи цивільного права в Україні, основні підходи до визначення цієї категорії від радянських часів до сучасності.

У цивілістичній науці вчення про принципи цивільного права пройшло кілька етапів, змінюючись зі зміною ідеологічних поглядів. Звісно ж, за радянських часів вчення про принципи цивільного права не було позбавлено ідеологічного забарвлення.

У цей період дослідженням принципів цивільного права займалися такі відомі радянські цивілісти, як М.М. Агарков, С. С. Алексєєв, С. Н. Братусь, А. М. Васильєв, В. П. Грибанов, О. С. Йоффе, О. А. Красавчиков, Ю. Х. Калмиков, Р.З. Лівшиць, В.В. Рясенцев, П. М. Рабинович В.А. Яковлев та інші.

В перші ж роки існування радянської влади приватні права виявились практично повністю нівельовані державними інтересами. Був встановлений все проникаючий контроль держави над всією областю економічних відносин. Це призвело до повної ліквідації традиційних цивільно-правових принципів: недоторканості власності, свободи договору, неприпустимості втручання в приватні справи будь-ким, в тому числі і державною владою. Як вказував з цього приводу професор С. Завадський «радянська влада в першу пору

свого господарювання не рахувалася з особливостями приватноправових відносин, хоча і не було декрету, який би об'явив про ліквідацію приватного права, та вся діяльність нового правління йшла, мов би зовсім не бачачи приватноправових перешкод на своєму шляху» [1, с. 65].

Весь процес кодифікації цивільного законодавства в радянській державі свідчить про принципове ідеологічне заперечення приватного права і прагнення держави максимально політизувати суспільні, в тому числі цивільно-правові відносини. Радянська правова система замінила загальні правові начала, принципи права на так звану «революційну свідомість», якою наказувало керуватися суду у випадках відсутності відповідних законів, неповноти, неясності законодавчого регулювання [1, с. 66]. До цього також важливо додати, що наукою і практикою принципи розглядалися не більш як декларативні конструкції, не призначені для їх використання в правозастосовній діяльності. Під принципами розумілись не стільки правові, скільки політичні ідеї, яким відводилася роль орієнтира виключно для законодавця та не для судів.

Вперше до теорії принципів цивільного права звернувся М.М. Агарков, на думку якого «правова форма» принципів полягає у відтворенні змісту самого цивільного права [2, с. 397]. Він вважав, що основні принципи радянського цивільного права закладені у наступних положеннях Конституції СРСР:

1) економічну основу СРСР складає соціалістична система господарювання та соціалістична власність на засоби виробництва (ст. 4);

2) право особистої власності громадян на трудові доходи, житловий будинок, предмети домашнього господарства та особистого користування, а також право спадкування особистої власності охороняються законом (ст. 10);

3) господарське життя СРСР визначається державним та народногосподарським планом в інтересах збільшення суспільного багатства, підйому матеріального та культурного рівня трудящих, зміцнення незалежності СРСР та посилення його обороноздатності (ст. 11) [3, с. 39].

С.Н. Братусь дав юридико-філософське визначення принципу цивільного права, вказавши, що принцип – це «провідне начало, закон даного руху матерії або суспільства, а також явищ, включених в ту або іншу форму руху» [4, с. 135]. До принципів радянського цивільного права він відносив: здійснення цивільних прав відповідно до їх соціального призначення; поєднання суспільних і особистих інтересів; демократичний централізм, що конкретизується в принципах планової дисципліни, оперативної і майнової самостійності господарських організацій, договірних відносин і договірної

дисципліни; рівноправність; сумлінність в здійсненні прав і виконанні обов'язків відповідно до правил соціалістичного гуртожитку. При цьому С.Н. Братусь зазначав, що питання про принципи радянського цивільного права слабо розроблене в цивілістичній літературі, тому цілком можливо, що справжній перелік принципів радянського цивільного права не буде вичерпним [4, с. 134-136].

В.П. Грибанов робить висновок про те, що правовий принцип – це «керівні положення соціалістичного права, його основні засади, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції і потреби суспільства, визначаючи суть всієї системи, галузі або інституту права і що мають через їх правове закріплення загальнообов'язкове значення» [5, с. 24]. Окрему увагу він приділяв дослідженню принципів здійснення цивільних прав, до числа яких відносив:

1) принцип соціалістичної законності. Принцип соціалістичної законності є загальним принципом радянського права. Проте законодавець вважав за необхідне особливо підкреслити вимогу дотримання законів при здійсненні цивільних прав. Ч. 2 ст. 5 Основ цивільного законодавства і відповідні статті ЦК союзних республік встановлюють, що при здійсненні прав і виконанні обов'язків громадяни і організації повинні дотримувати закони.

2) принцип сумлінності при здійсненні цивільних прав. Ч. 2 ст. 5 Основ цивільного законодавства поряд з вимогою дотримання законів при здійсненні цивільних прав вимагає також поважати правила соціалістичного гуртожитку і моральні принципи суспільства, що буде комунізм.

3) принцип здійснення цивільних прав відповідно до їх призначення. Відповідно до ст. 5 Основ, цивільні права охороняються законом, за винятком випадків, коли вони здійснюються в суперечності з призначенням цих прав в соціалістичному суспільстві в період будівництва комунізму [6].

О.А. Красавчиков під правовим принципом розумів «певне начало, керівну ідею, відповідно до якої здійснюється правове регулювання суспільних відносин». При цьому, він підкреслював, що «принципи є ідеологічним віддзеркаленням потреб суспільного розвитку» [7, с. 24]. До принципів цивільного права він пропонував відносити: 1) принцип поєднання державного планового управління розвитку народного господарства з госпрозрахунковими інтересами підприємств; 2) принцип переважного захисту права державної власності; 3) принцип рівності суб'єктів цивільного права; 4) принцип свободи у здійсненні цивільних прав відповідно до їх соціального призначення і добросовісність виконання цивільних обов'язків [7, с. 24-25].

В.В. Рясенцев до принципів радянського цивільного права відносив: 1) посилену охорону соціалістичної власності і соціалістичної системи господарювання; 2) забезпечення матеріальної зацікавленості, дотримання господарського розрахунку; 3) забезпечення планової дисципліни; 4) поєднання особистих інтересів з суспільними; 5) реальну рівноправність громадян [8, с. 21].

Пізніше в літературі принципи розглядаються як «керівні ідеї, змістом яких є результати оцінки соціально-економічних, моральних, політичних і інших засад суспільства, тенденцій, потреб розвитку суспільних відносин з погляду їх впливу на цивільно-правове регулювання» [9, с. 11-12].

Принципи не були спеціально закріплені законодавцем в нормах цивільного права і виводилися з них шляхом тлумачення радянськими вченими-цивілістами. Як бачимо, у юридичній доктрині називалися різні модифікації принципів радянського цивільного права, але всі вони не мали між собою істотних розбіжностей і

підпорядковувалися загальним принципам радянського соціалістичного права (принцип пролетарського інтернаціоналізму, демократичного інтернаціоналізму, соціалістичної законності тощо). Саме таким загальним принципам соціалістичного права мали підпорядковуватися галузеві принципи. Однак у силу багатьох причин цивілістична наука не сформувала чіткої цілісної концепції системи цивільно-правових принципів, що власне, визнавалося юристами того періоду [10, с. 30].

За радянського періоду, коли економіка мала одержавлений і плановий характер, загально визначеними були принципи економічності та співробітництва сторін. Сутність принципу економічності вбачалася авторами того періоду в тому, що він орієнтує на виконання сторонами своїх обов'язків найбільш економічним способом, який базується як на загальних вимогах, так і на однопорядкових конкретних обов'язках, передбачених умовами конкретного договору. Звичайно, в умовах планової одержавленої економіки доречність такого принципу в договірних зобов'язаннях була очевидною.

Сьогодні принцип економічності не згадується серед принципів цивільного права, проте, деякі аспекти його дії зберігаються у окремих правових нормах. Особливо рельєфно виявляється дія принципу економічності в правовому регулюванні, наприклад, підрядних відносин. Відповідно до ст. 845 ЦК підрядник має право на ощадливе ведення робіт за умови забезпечення належної їх якості. Елементи економічності спостерігаються і в ст. 838 ЦК України про можливість залучення до виконання договору підряду субпідрядника, ст. 847 ЦК про обставини, про які підрядник зобов'язаний повідомляти замовника, ст. 852 ЦК про права замовника у разі порушення підрядником договору підряду та ін.

Доцільність принципу економічності в умовах ринкової економіки пояснюється, насамперед, тим, що суб'єктам підприємництва і господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність на свій ризик з метою одержання прибутку, вкрай важливо займатися такою діяльністю з мінімальними матеріальними витратами.

Наступний принцип, який визнавався у цивілістичній науці радянського періоду і має значення для сучасного цивільного права – це принцип належного виконання зобов'язання. Ця правова ідея була прямо закріплена в ЦК УРСР 1963 року і повторюється з певними модифікаціями у ст. 526 сучасного ЦК України, згідно якій зобов'язання має виконуватися належним чином, відповідно до умов договору та вимог ЦК, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Більшість принципів сучасного цивільного права не знаходили свого відображення в радянському цивільному праві, більше того, розглядалися радянськими цивілістами як неприпустимі, оскільки не відповідали радянській ідеології.

Це стосується, насамперед, такого незаперечного принципа сучасного цивільного права, як принцип свободи договору. В цілому, радянське цивільне законодавство обслуговувало командно-адміністративні методи управління і головним чином закріплювало не свободу договору і свободу його укладення, а планові начала, які охоплювали практично всі договірні зв'язки між підприємствами всього народного господарства країни. При цьому договору відводилася другорядна роль. При розходженні з планом, як писав Г. Н. Амфітеатров, повинен був визнаватися пріоритет плану, а не договору, тобто, необхідно було виходити з провідної ролі плану і підпорядкуванню по відношенню до нього договору [11, с. 38]. Тобто діючий раніше ЦК УРСР свободу договору не передбачав в принципі, а виходив з диспози-

тивності тільки тих норм цивільного законодавства, де безпосередньо було надано право відступити від вимог актів цивільного законодавства [12, с. 11].

Плановими актами визначалися як контрагенти договору, так і його умови. Велику частину законодавства складали імперативні норми, що перешкождали вільному волевиявленню сторін та формуванню ними змісту договору. Деякі види договору, наприклад, авторські договори, регулювались Типовими договорами, затвердженими державними органами, норми яких мали в більшості випадків абсолютно обов'язковий характер і не могли бути змінені угодою сторін.

Разом із тим, питання, що торкалися свободи договору, не залишалися без уваги вчених-юристів, що проводили дослідження в радянський період. Так, І. Б. Новицький ще в 1924 році, аналізуючи законодавство зарубіжних країн, відзначав, що в країнах з індивідуалістичним ладом одним з основних принципів законодавства є принцип свободи договору. У своїх працях він зазначав, що принцип свободи договору можна охарактеризувати як право сторін, що домовляються за спільною згодою вкладати в договір той чи інший зміст. При цьому сторони не обмежуються типами договорів, передбачених у законодавстві. Сторони мають право укладати в міру необхідності нові, не врегульовані в законі, види договорів, тільки б вони не суперечили основним принципам даного законодавства [13, с. 17].

Радянська правова доктрина абсолютно відкидала і можливість застосування такого безперечного сучасного принципу, як принцип добросовісності, розумності та справедливості, називаючи ці оціночні категорії «качуковими», «гумовими», такими що призводять до безмежного судового розсуду, і зрештою – до свавілля у прийнятті рішень [14, с. 98]. Негативне відношення до цих категорій посилювалось тим, що це були принципи тогочасних західних правових систем, до яких УРСР, як і СРСР, відносилися упереджено. Як засвідчує багаторічна практика, небезпека «судового свавілля» у західних правових системах була значно перебільшена, натомість є змога констатувати, що наявність серед юридичного інструментарію категорій оціночного характеру, таких як «добрі права», «добросовісність», «справедливість», надає судовим органам більше можливостей з'ясувати в повному обсязі фактичні обставини справи, особливості поведінки сторін і, нарешті, встановити об'єктивну істину по справі. Відтак, корисним є аналіз практики тих правових систем, де названі категорії не тільки «прижилися», але й продукують позитивний досвід [14, с. 99].

Отже, за радянських часів принципи цивільного права аналізувалися з позиції існуючої соціалістичної ідеології. СРСР використовувало право виключно як інструмент влади і спосіб оформлення партійно-політичних рішень, а не як самостійну гуманітарну та загальнокультурну цінність [15, с. 14]. Тому сучасних принципів цивільного права майже не видно серед них. Зрозуміло, адже була зовсім інша система, зі своєю ідеологією, принципами та ідеями, взагалі не схожа на сьогоднішню Україну.

Сьогодні проблемою дослідження та аналізу принципів цивільного права займаються відомі науковці: Є. О. Харитонов, Н. С. Кузнецова, В. І. Борисова, С. М. Ка-

лустова, М. І. Панченко, С. В. Бервено, С. І. Шимон, Р. Б. Шишка, В. Мілаш, О. П. Подцерковний, Н. Ю. Голубева, І. Г. Бабич, О. В. Гетманцев, В. П. Горбатенко, В. П. Паліок та інші. Написано безліч статей на цю тему і вона все рівно продовжує активно досліджуватися.

В сучасній літературі висвітлюється ряд проблем щодо принципів цивільного права, які мають місце на сучасному етапі розвитку України. Серед них можна виділити: 1) проблема невизначеності щодо понять «принципи права» та «загальні засади цивільного права»; 2) проблема співвідношення понять «принципи цивільного права», «презумпції в праві», «оціночні поняття», «аксіоми» та «ідеї»; 3) точаться дискусії щодо нормативності принципів (ряд вчених вважають, що принципи обов'язково повинні отримати нормативне закріплення, інші – що правові принципи виражаються «духом», а не «буквою» закону і не обов'язково повинні бути прямо сформульовані в нормативних актах, але можуть витікати із сукупності юридичних норм і законодавства в цілому [16, с. 56]); 4) у сучасній юридичній літературі немає єдності поглядів на ознаки, класифікацію, характерні риси принципів права та принципів цивільного права; 5) малодослідженим є питання ефективності впливу принципів на суспільні відносини [17, с. 25]. Дискутуються також проблеми, що виділяються в окремих видах принципів: а) принцип свободи договору дійсно прогресивне та позитивне явище, або ж є юридичною підставою нерівності та небаченого досі свавілля «сильних світу цього» [18, с. 80]; б) з розглядом принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини постає актуальне сьогодні питання про штучний інтелект та наші можливості його контролювання (адже, «з приходом комп'ютерної ери безперечно виросло значення захисту права на недоторканність приватного життя в інформаційній сфері») [19, с. 12] тощо.

В юридичній літературі існує багато різних дефініцій принципів права. В одних увага акцентується на тому, що принципи - категорія об'єктивна, в інших юридичні принципи тлумачаться як основні ідеї і навіть поняття, що виражають сутність історичного типу права. Деякі вчені наголошують на тому, що принципи є сферою правосвідомості, правової ідеології і науки, а ряд вчених вважає, що юридичні основи - поза безпосереднім змістом права, яке розуміється досить широко. Зустрічаються визначення, що виходять із різниці між поняттями принципів права як його найважливіших соціальних основ і поняттям правових принципів, які, навпаки, властиві самій юридичній матерії [17, с. 16]. Все це залишає місце для подальших досліджень цієї складної правової категорії, значення якої важко переоцінити.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що аналіз ситуації, що склалася, дозволяє говорити про те, що правонаступництва між принципами соціалістичного права і принципами сучасного цивільного права України немає. Українське право повернулося до перевірених століттями принципів, коріння яких уходять ще у право Стародавнього Риму, причому, формулювання їх законодавчого закріплення часто узяті з нормативної бази ФРН, Франції та інших прогресивних західноєвропейських країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко Н. Л. Принципы гражданского права: эволюция и современность // Политика и общество. – 2006. - № 7-8. - С. 63-69.
2. Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. II. – М.: АО «Центр ЮрИнфор», 2002. – 437 с.
3. Агарков М.М. Основные принципы советского гражданского права // Советское государство и право. – 1947. - № 11. – С. 34-49.
4. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. - М., 1963. – 214 с.
5. Советское гражданское право: Учебник / Отв. Ред. В.П. Грибанов, С.М. Корнеев. - М., 1979. - Т. 1. – 485 с.
6. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. - М.: "Статут", 2001. - 411 с. (Классика российской цивилистики).

7. Советское гражданское право / Под ред. Красавчикова О. А. - М.: Юридическая литература, 1968 - Т.1 – 527 с.
8. Советское гражданское право / Под ред. Рясенцева В. В. - М.: Юридическая литература, 1975 - Т. 1 – 613 с.
9. Илларионова Т.И. Система гражданско-правовых охранительных мер: Автореферат дис. ... д-ра юрид. наук. - Свердловск, 1985. – 38 с.
10. Бервено С. Система принципів договірної права за новим цивільним законодавством України // Юридична Україна. – 2005. - № 9. - С.28-34.
11. Ханік-Посполітак Р. Ю. Свобода договору // Наукові записки. Правознавство. - 2000. - Том 18. – С. 37-42.
12. Сморчков В. Принцип свободы договора в действии // Юридическая практика . - № 27 (445). - 2006 - С. 9-15.
13. Новицкий И. Б. Обязательства из договоров. Заключение договора. Двусторонние договоры. Договоры в пользу третьего лица. Комментарий к ст. ст. 130, 140 и 144-146 ГК. - М. : Право и жизнь, 1924. – 54 с.
14. Кузнецова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України // Господарство і право. – 1998. - № 7. - С. 94-99.
15. Цыбулевская О. И. Нравственные основания современного российского права // Право и политика. – 2004. - № 4. - С.14-18.
16. Скурко Е. В. Правовые принципы в правовой системе, системе права в системе законодательства: теория и практика // Правоведенье. – 2006. - № 2. - С.53-57.
17. Колодій А. М. Принципи права України. - К.: Юрінком Інтер, 1998. – 217 с.
18. Подцерковний О. Недоліки норм про свободу договору в новому Цивільному кодексі України // Вісник Академії правових наук України. – 2004. - № 3 (38). – С. 76-83.
19. Беляева Н. Г. Право на неприкосновенность частной жизни и доступ к персональным данным // «Правоведение» . - 2001. - №1.– С. 11-17.